

Gençlerde Dinsel Hayatın “Öteki”ne Yönelik Tutumlara Etkisi: Çukurova Üniversitesi Örneği

Doç. Dr. Hasan KAYIKLIK* - Yrd. Doç. Dr. Asım YAPICI**

Özet: Dinin bireye ve sosyal ilişkilere tesiri ‘sonul etki’ kavramıyla ele alınmaktadır. Dindarlıkla ön yargılı olma arasındaki ilişki de bu kapsamda araştırılmaktadır. Bu konuda yapılan çalışmalardan elde edilen bulgular dindarlıkla ön yargılı olma arasındaki ilişkinin tek yönlü ve tek boyutlu olmadığını ortaya koymaktadır. Çünkü bazı çalışmalarda dindarlıkla ön yargı arasında pozitif, bazılarında ise negatif bir ilişki tespit edilmiştir. Bu makalede de müslüman gençlerin dinsel hayatlarıyla ön yargı düzeyleri arasındaki ilişki araştırılmıştır. Çukurova Üniversitesi’nde gerçekleştirilen anketten elde edilen sonuçlara göre, dindarlıkla dinsel ve sosyo-kültürel ön yargılar arasında anlamlı bir ilişki vardır ($p < .05$). Ancak kişisel hoşgörüsüzlükle dindarlık arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir ($p > .05$).

Anahtar Kelimeler: Dinsel Hayat, Öteki, Dinsel Partikularizm, Dinsel Dogmatizm, Sosyal mesafe, Hoşgörüsüzlük.

The effect of religious life in Youths to the Attitudes towards the Another:

A Case Study of Cukurova University

Abstract: The effect of religion on individual and social relationship is expressed by the concept of ‘consequence’. The correlation between religiosity and prejudice is studied in this context, too. Studies about this subject bring up that correlation between religiosity and prejudice is not of one dimension and of one direction. Because in some studies a positive correlation and in some other studies a negative correlation between religiosity and prejudice is established. In this study, the correlation between religiosity and the prejudice level of Muslim youths was evaluated. According to the

---

* Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı. hkayiklik@cu.edu.tr

** Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı. asimyapici@cu.edu.tr

results of the study, there is a positive correlation between religiosity and religious, socio-cultural prejudices ($p < .05$). On the other hand, there was not found a positive correlation between the religiosity and the individual intolerance ($p > .05$)

Key words: *Religious life, Another, Religious Particularism, Religious Dogmatism, Social Distance, Intolerance.*

Giriş

Din insanla buluştuğu andan itibaren, öznel bir yapı kazanır. Çünkü dinin öğretileri buluştuğu insanın doğuştan getirdiği ve sonradan kazandığı donanımlarla birleşerek hayata geçmek suretiyle bir değer, anlam ve biçim kazanır. İnsan bir dine inanıp onun öğretilerini yaşamaya başladığı anda, bu öğretilerle insanın bireysel ve sosyo-kültürel özellikleri birbirlerini karşılıklı olarak etkileyerek bireyin yaşamına yeni bir yön, şekil ve ivme vermeye başlar. İşte tam bu noktada bir yandan insanla biçimlenen dinin, öte yandan insanın davranışlarını biçimlendirici bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Din psikolojisi alanyazınında dinsel yaşayışın, insanın dinsel nitelikli olmayan diğer davranışları üzerinde oluşturduğu tesirlere “*dinin etkileri*” denilmektedir (Beit-Hallahmi, 1989: 62-63). Bu etkilerden biri de insanın diğer insan ve gruplarla ilişkilerinde görülmekte ve sosyal psikoloji alanyazınında “*ötekine yönelik tutumlar*” olarak kavramlaştırılmaktadır.

Bu bağlamda din ve dindarlığın “*öteki*” olarak kabul edilen kişi, grup ve kategorilere yönelik tutumlar üzerinde nasıl bir etkide bulunduğu meselesi sosyal psikolojik din psikolojisi çalışmalarında önemle üzerinde durulan konulardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle dinin “*etki*” boyutu üzerinde yoğunlaşan araştırma geleneği, inancın bireylerin günlük hayatına ve sosyal ilişkilerine nasıl yansıdığı üzerinde odaklanmaktadır. Bu çerçevede gerçekleştirilen bu çalışma, bireyin dinsel yaşantısının *ötekine* yönelik ön yargı ve hoşgörüsüzlüğü ne yönde ve nasıl etkilediği meselesini tartışmaya açmak istemektedir.

Kuramsal Çerçeve

Bilindiği üzere, dinsel hayatın boyutlarını beş sınıfta değerlendiren Stark ve Glock (1969; Glock, 1998) “*dinin etki boyutu*” üzerinde önemle durmaktadır. Söz konusu bu boyut ise *duygusal*, *düşünsel* ve *davranışsal* olmak üzere üç kısımda değerlendirilebilir. Çünkü dinin günlük hayata ve sosyal ilişkilere yönelik etkisini hissetme, şu ya da bu şekilde, dinsel tutumların davranışlara yansımaları içermektedir. Klasik yaklaşımla bir tutumun *duygusal*, *düşünsel* ve *davranışsal* eğilim olmak üzere üç temel ögesi olduğu düşünülecek olursa (bk. Kağıtçıbaşı, 1999; Peker, 2003), dinin etkisinde de bunların varlığını bulabilmek mümkündür. Genel anlamda düşünülecek olursa, dinsel partikülerizm, dinsel dogmatizm ve hoşgörüsüzlük duygusal ve düşüncel açıdan *dinin bireysel etki boyutu* içerisinde, dinsel gruplara yönelik sosyal mesafe tercihleri ise davranışsal eğilimi içerdiği için *dinin sosyal etki boyutu* içerisinde yer almaktadır. Ancak unutmamak gerekir ki, bireysel etki sadece bireyin iç dünyasında cereyan etmemekte, şu ya da bu şekilde gündelik hayata ve sosyal ilişkilere de yansımaktadır. Bu sebeple biz bu çalışmada “*dinin etkisi*” derken gündelik sosyal hayata yansıyan bireysel etkileri de bu kapsamda ele alıyoruz.

Gündelik hayat içerisinde dinin gruplar arası ilişkiler üzerinde nasıl bir etki yaptığı sorusuna cevap arayan araştırma geleneği çerçevesinde yapılan çalışmalarda birbiriyle çelişen sonuçlarla karşılaşmaktadır.

Batıda ilk yapılan çalışmalarda, özellikle düzenli olarak kiliseye devam edenlerin, etmeyenlere; samimi dindarların da dindarlıkları yüzeysel olanlara oranla daha az ön yargılı oldukları tespit edilmiştir (Beit-Hallahmi & Argyle, 1997; Gorsuch, 1998; Sezen, 2002). Bu tür bulgulardan hareketle dindarlığın özellikle dinin kendilerinden istediği ibadetlere samimiyetle katılan bireylerin dinsel yaşayışlarının onlarda hoşgörülü zihinsel bir yapıyı, bunun da insan sevgisine dayalı bir dünya görüşünü beraberinde getirdiği ileri sürülmüştür. Ancak bu tür bulguları genelleme hususunda dikkatli davranmak gerekir. Zira hoşgörü ve hoşgörüsüzlük pek çok sebeple birlikte ortaya çıkan bir olgudur. Dinlerin dünyaya bakışları ve

mensuplarına sunduğu hayat anlayışları birbirlerinden ciddi bir biçimde farklılık gösterdiği için (Wach, 1995; Günay, 1998) ötekine yönelik olumlu tutumlarla her türlü din ve dindarlık arasında pozitif bir ilişkinin olduğunu söylemek pek mümkün görünmemektedir. Nitekim Allport (& Ross, 1967) bir dine bağlı olan, hatta o dinin mensuplarından talep ettiği dinî pratikleri yerine getiren kişilerin çeşitli ırk, din veya sosyal grup mensuplarına karşı daha fazla önyargılı olduğunu ortaya koyan araştırma sonuçları bulunduğunu rapor etmektedir. Mesela, Şerif (& Şerif, 1996: II, 665)'in verdiği bilgiye göre, yapılan çeşitli araştırmalarda, kiliseye düzenli gidenlerin, düzensiz gidenlere ya da hiç gitmeyenlere göre daha fazla ön yargılı oldukları tespit edilmiştir. Şerif bu durumun *uyuma* davranışıyla açıklanabileceği kanaatindedir. Çünkü ona göre sürekli bir şekilde kiliseye gidenlerin böyle bir tavır içerisinde olmalarını onların kiliseye düzenli gidip gitmemeleri veya orada okunan kutsal metinlere gerekli saygıyı gösterip göstermeleriyle açıklamaya çalışmak yeterli değildir. Nitekim Batı'da yapılan çeşitli çalışmalarda dindarlık ölçeğinden yüksek puan alanların, düşük puan alanlara oranla Yahudilere ve zencilere karşı son derece olumsuz tutumlara sahip olduklarının tespit edildiği çalışmalar bunu destekleyici mahiyettedir (bk. Allport, 1954; Batson & Ventis, 1982; Beit-Hallahmi & Argyle, 1997; Şerif & Şerif, 1996). Amerikalı Katoliklerin, inançsızlara göre daha yüksek düzeyde önyargılı olma eğilimi gösterdiklerini ortaya koyan Adorno ve arkadaşları (1950) ile Rokeach'ın (1960) çalışmaları da bu bağlamda değerlendirilebilir (Argyle, 2000: 34-35). Özetle söyleyecek olursak, Batı bilim çevrelerinde dindarlıkla ön yargılı olma arasındaki ilişkiyi konu edinen çok sayıda çalışma yapılmış, bunların bir kısmında her iki olgu arasında negatif, bir kısmında da pozitif ilişkiler tespit edilmiştir. Bu da dindarlık ile ön yargılı olma arasındaki ilişkinin doğrusal değil, eğrisel olduğu anlamına gelmektedir. Ancak, konu ile ilgili ülkemizde yapılan çalışmaları değerlendirecek olursak, dindarlıkla ön yargılı olma arasında genelde doğrusal bir ilişkinin tespit edilmiş olduğunu söylemek mümkündür. Mesela Kağıtçıbaşı'nın (1972) araştırması bu anlamda ilgi çekicidir. Zira dinsel davranışlardan (ibadetler) ayırt ettiği ve ideolojik bir anlam yüklediği dindarlığı, bireyin dünya görüşünü kuvvetli bir biçimde etkileyen ve onun sosyal davranışlarını

yönlendiren bir etken olarak kabul eden Kağıtçıbaşı'nın bulguları dinin önyargılı ve hoşgörüsüz davranışlarla pozitif bir ilişki içerisinde olduğu şeklinde yorumlanabilir. Kayıklık'ın (2001) meslek grupları üzerinde gerçekleştirdiği çalışmasında elde ettiği bulgular da dindarlığın ve ibadetlere devamlılığın hoşgörüsüzlüğü engellemediğini ortaya koyacak mahiyettedir. Çünkü bu çalışmada imam-hatiplerin (din görevlilerinin) hoşgörüsüzlük ölçeğinden en fazla puanı alan grup olduğu tespit edilmiştir. Yapıcı'nın (2004) üniversite öğrencileri üzerinde gerçekleştirdiği çalışmada ise hem ilahiyat fakültesi öğrencilerinin hem de dini kendileri için "önemli" ve "çok önemli" kabul edenlerin dinsel partikülarizm ve dinsel dogmatizm puanlarının yüksek olduğu, dinsel gruplara yönelik sosyal mesafe tercihlerinde ise daha kapalı bir tutum içerisinde buldukları yönünde bulgular elde edilmiştir. Hatta Yapıcı ve Zengin'in (2003) birlikte yürüttükleri bir çalışmada ilahiyat fakültesi öğrencileri arasında bile öznel dindarlık algıları arttıkça dinsel partikülarizm ve dinsel dogmatizm düzeyinin yükseldiği görülmüştür. İçe ve dışa dönük dinsel eğilimle ön yargı ve hoşgörüsüzlük arasındaki ilişkiyi konu edinen Gürses (2001) ile Yapıcı ve Kayıklık'ın (2005) çalışmalarından elde edilen bulgular da ortaya koymaktadır ki, Batı bilim çevrelerinde kavramsallaştırılan dindarlık biçimleriyle ön yargılı tutum ve davranışlar arasında tek yönlü ve tek boyutlu bir ilişki söz konusu değildir. Dolayısıyla dindarlıkla ön yargılı olma arasındaki ilişkiyi konu edinen çalışmalardan elde edilen bulguları yorumlarken ihtiyatlı davranmak gerekir. Çünkü Pettigrew'in (1958) de vurguladığı üzere, özellikle geleneklere daha çok değer veren toplumlarda görülen öteki gruplara yönelik hoşgörüsüz tutum ve davranışlar, orada yaşayan bireylerin kişilik yapısından ziyade, içinde büyüdükleri sosyo-kültürel çevrede yaygın olarak bulunan normları ve değerleri içselleştirmelerinden kaynaklanmış olabilir (bk. Billig, 1984; Leyens, Yzerbyt & Schadron, 1996; Yzerbyt & Schadron, 1996). Nitekim Beit-Hallahmi (1989: 63) dindarlık ile ön yargılı olma arasında tespit edilen pozitif ilişkiyi dindarlığın özel bir etkisi ve sonucu olarak düşünmemek gerektiğini, bu durumun daha ziyade sosyolojik sebeplerden beslendiğini söylemektedir.

Bütün bu açıklamalar gösteriyor ki, çeşitli dinî ve etnik gruplara yönelik ön yargılı tutumların ortaya çıkmasında din ve dindarlık şu ya da bu şekilde, fakat önemi azımsanamayacak bir hisseye sahiptir*. Buradan hareketle ötekine karşı ön yargılı tutumların tezahüründe dinin çeşitli düzey ve şekillerde etkili olduğu söylenebilir. Dinin bu husustaki etki ve yönlendirmesi ise genelde dinsel öğretilerin muhtevası, dinin bireylerin dünyayı anlamaları konusunda bir izafet çerçevesi sunması ve bütün bunların etnosantrik eğilimlerle birleşmesinden kaynaklanmaktadır (Allport, 1966; Argyle, 2000; Dittes, 1969; Yapıcı, 2004). Esasen bundan dolayı dinsel inançlarıyla özdeşleşme düzeyleri yüksek olanlarda “öteki” olarak kabul ettikleri kişi ya da gruplara karşı daha fazla önyargılı davranma eğilimi gözlenmektedir.

Araştırma ve Yöntem

Amaç ve Sınırlılık

Bu çalışmanın amacı, bireyin kendisine yönelik dindarlık algısı ve dine ne derece önem verdiği ile birlikte dinsel ibadetleri yerine getirip-getirmeme durumuna bağlı olarak dinin bireysel ve sosyal hayata yönelik etkisini tespit etmeye çalışmaktan ibarettir. Ancak “*dinin etkisi*” kavramı içerik bakımından çok geniş bir alanı kapsadığı için biz burada sadece “öteki” olarak adlandırılan ve “*biz*”e karşı “*onlar*” şeklinde ifade edilen gruplarla ilişkilerin belirlenmesi hususunda dinin nasıl bir etkide bulunduğu meselesini ön plana çıkarmak istiyoruz. Bu çerçevede dinsel hayatla ilgili çeşitli bağımsız değişkenlerin dinsel partikülarizm, dinsel dogmatizm, dinsel gruplara yönelik sosyal mesafeler ve belirsizlik karşısında hoşgörüsüzlüğü ne yönde ve nasıl etkilediği meselesi araştırılmak istenmektedir. Çalışmamız belirli bir

---

* Din ve dindarlığın ön yargılı olma ile ilişkisi hususunda daha fazla bilgi için Allport (1954, 1960; 1966), Allport & Ross, (1967), Arglye (1965; 1999), Argyle & Beit-Hallahmi (1975), Beit-Hallahmi & Argyle (1997), Batson & Ventis (1982), Dittes (1969), Gorsuch (1998), Kayıklık (2001), Gürses (2001), Hökelekli (1993), Payette (1970), Sezen (2002), Vergote (1999), Yapıcı (2002; 2004); Yapıcı & Kayıklık (2005).

alanla sınırlıdır. Çünkü uygulama, sadece lisans seviyesinde eğitim-öğretim gören öğrenciler üzerinde gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla elde edilen bulgular tüm topluma genelleştirilmeden örneklemin spesifik özellikleri çerçevesinde yorumlanmalıdır.

Hipotezler

Çalışmada “öznel dindarlık algısı”, “dine önem verme düzeyi”, “namaz” ve “oruç” ibadetini ifa edip etmeme durumu olmak üzere dört bağımsız; “dinsel partikularizm”, “dinsel dogmatizm”, “dinsel gruplara yönelik sosyal mesafe” ve “hoşgörüsüzlük” olmak üzere dört de bağımlı değişken kullanılmıştır. Buna göre:

1- Gençlerin öznel dindarlık algılarına göre; (a) dinsel partikularizm, (b) dinsel dogmatizm ve (c) dinsel gruplara yönelik sosyal mesafe düzeyleri anlamlı bir şekilde farklılaşacak, (d) hoşgörüsüzlük düzeylerinde ise anlamlı bir farklılık tespit edilmeyecektir.

2- Gençlerin dine önem verme düzeylerine göre; (a) dinsel partikularizm, (b) dinsel dogmatizm ve (c) dinsel gruplara yönelik sosyal mesafe düzeyleri anlamlı bir biçimde farklılaşacak, (d) hoşgörüsüzlük düzeylerinde ise anlamlı bir farklılık ortaya çıkmayacaktır.

3- Gençlerin namaz kılıp kılmama durumlarına göre; (a) dinsel partikularizm, (b) dinsel dogmatizm ve (c) dinsel gruplara yönelik sosyal mesafe düzeyleri farklılaşacak, (d) hoşgörüsüzlük düzeylerinde ise anlamlı bir farklılık görülmeyecektir.

4- Gençlerin Ramazan ayında oruç tutup tutmamalarına göre; (a) dinsel partikularizm, (b) dinsel dogmatizm ve (c) dinsel gruplara yönelik sosyal mesafeleri farklılaşacak, (d) hoşgörüsüzlük düzeylerinde ise anlamlı farklılık görülmeyecektir.

Evren ve Örneklem

Araştırma Çukurova Üniversitesine bağlı altı farklı bölümde lisans düzeyinde öğrenim gören ve basit tesadüfi yöntemle seçilen 138’i kız (% 54.8), 114’ü erkek (% 45.2) olmak üzere toplam 252 öğrenci üzerinde 2003-Kasım ayında gerçekleştirilmiştir. Örneklemin yaş ortalaması 21.46 olup (ss: 1.99), yaş aralığı 17-29’dur.

Tablo 1: Örneklemenin Fakülte/ Bölümlere Göre Dağılımı

	Fakülte / Bölüm	n	%
1	İlahiyat Fakültesi	28	11.1
2	Tıp Fakültesi	23	9.1
3	Ziraat Fakültesi	46	18.3
4	Mimarlık-Mühendislik Fakültesi	49	19.4
5	İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi	41	16.3
6	Eğitim Fakültesi	56	22.2
7	Diğer	9	3.6
	TOPLAM	252	100.0

Veri Toplama Araçları

Araştırmada Yaparel (1987) tarafından geliştirilen ve daha sonra Köktaş (1993) ve Yapıcı (2004, Yapıcı & Zengin, 2003) tarafından kullanılan “*dinsel partikularizm*”, Rokeach (1960) ve Kağıtçıbaşı’na (1973) dayanarak Yapıcı (2002, 2004; Yapıcı & Zengin, 2003) tarafından geliştirilen ve uygulanan “*dinsel dogmatizm*” ve Bogardus’tan (1925) hareketle yine Yapıcı (2004) tarafından geliştirilen ve uygulanan “*dış dinsel gruplara (Hıristiyanlara, Yahudilere ve Hindulara) yönelik sosyal mesafe ölçeği*” ile Martin ve Wasti’nin geliştirdiği Güldü’nün (1998) Türkçe’ye kazandırdığı ve Kayıklık (2001) tarafından da kullanılan “*hoşgörüsüzlük*” ölçeği olmak üzere dört farklı ölçek kullanılmıştır. Söz konusu ölçeklerin geçerlilikleri başka çalışmalarda test için yeniden geçerlilik analizine tabii tutulmamış, sadece güvenilirlikleri ölçülmek için alpha değerlerine bakılmıştır. Tablo 2’deki alpha değerleri ölçeklerin güvenilir olduğunu göstermektedir.

Tablo 2: Ölçeklerin Güvenilirliğini Gösteren Alpha Değerleri

	Madde sayısı	Alpha
Dinsel partikularizm	3	.83
Dinsel dogmatizm	16	.89
Hoşgörüsüzlük	6	.79
Öteki dinî gruplara yönelik sosyal mesafe ölçeği	15	.92

Verilerin Çözümlemesinde Kullanılan İstatistiksel Teknikler

Dört farklı ölçek kullanarak elde edilen veriler tek yönlü varyans analizi (ANOVA) tekniği ile çözümlenmiştir. Farklılıkların hangi gruplar arasında olduğunu tespit edebilmek için de post hoc (scheffe) analizi yapılmıştır. Ayrıca bağımsız değişkenlere göre farklılaşan ölçek puanları betimsel bir analize tabii tutulmuş, bu çerçevede ölçeklerden alınan ortalama puan ve standart sapmalara da bakılmıştır.

Bulguların Çözümlemesi

I. Dinsel Partikülarizmle İlgili Bulgular

Dinsel partikülarizm, inanan insanın mensup olduğu grupla duygusal açıdan özdeşleşme düzeyine işaret eden bir kavramdır ve etnosantrizm olarak kavramlaştırılan olguyla yakından ilişkilidir. Bu da insanların kendilerini ait hissettikleri grupları yüceltme ve değerli görme, bunun dışında kalanları ise farklı seviyelerde olmak üzere değersizleştirme eğilimi ya da içgüdüsel olarak böyle bir hareket tarzı içerisinde oldukları varsayımına dayanmaktadır (bk. Billig, 1984; Giddens, 2000; Klineberg, 1967; Rose, 1951). Esasen bu varsayımı destekleyen pek çok veriyi, gündelik hayat içerisinde sosyal ilişkilerde gözlemleyebilmek mümkündür. Etnosantrik duygular, dinsel kimlikle ilişkili olarak ifade edildiği zaman buna *dinsel etnosantrizm* ya da *dinsel sosyosantrizm* de denilmektedir. Bunun doğal bir sonucu olarak da *dinsel partikülarizm* denilen olgu ortaya çıkmaktadır. Bu ise, kişinin kendi inancını diğer inançlardan üstün görmesi ya da kendi inancının en doğru inanç olduğuna inanması anlamına gelmektedir (Koştaş, 1995; Köktaş, 1993, Yaparel, 1987, Yapıcı, 2004; Yapıcı & Albayrak, 2002; Yapıcı & Zengin, 2003). Dinsel partikülarizm, özellikle inanan insanların öteki inanç gruplarıyla ilişkilerinin nasıl ve ne yönde gelişeceğini belirleyen bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü dinler, mensuplarına onları ötekilerden farklılaştıran saygın bir sosyal kimlik verirlerken, aynı zamanda hem psikolojik ve sosyolojik, hem de metafizik anlamda

yüceltici söylemleri ile bu kimliği ön plana çıkartmaktadırlar. “*Yegane kurtuluş yolu*”, “*en gerçek*”, “*tek gerçek*”, “*en mükemmel*” din tanımlamaları ve buradan hareketle o dine mensup olanların kendilerini üstün görmeleri, diğer din ve inanç gruplarıyla ilişkilerini bu çerçevede geliştirmeleri dinsel partikularizmin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Aslında bu durumu doğal karşılamak gerekir. Çünkü her din varlığını koruyabilmek ve devam ettirebilmek amacıyla, doğası gereği, mensuplarına belli bir düzeyde etnosantrik eğilimler kazandırdığı için, o dine inanan bireylerde az ya da çok dinsel partikularizmin görülmesi olasıdır. Hatta söz konusu eğilim, farklı faktörlerin etkisiyle oldukça katlaşıp ötekine yönelik tutumlarda hoşgörüsüzlüğe ve ayrımcılığa da sebep olabilir. Bu noktada yüksek öğrenim öğrencilerinin dine yönelik tutumlarının bu olguyu ne yönde etkilediği bir problem olarak düşünülebilir. İşte bu düşünceden hareketle, gençlerin öznel dindarlık algılarının dinsel partikularizm düzeylerini etkileyeceği, yani bireyler kendilerini ne kadar çok dindar algılasa, dinsel partikularizm düzeylerinin de buna paralel olarak artacağı öngörülmüştür (Hipotez: 1-a).

Grup	<i>Kendinizi ne kadar dindar algılıyorsunuz?</i>	n	x	ss		
1	Hiç dindar değilim	24	4.58	1.84		
2	Biraz dindarım	108	6.72	2.06		
3	Dindarım	103	7.27	1.80		
4	Çok dindarım	12	7.92	1.88		
	Toplam	247	6.80	2.08		
Tek yönlü ANOVA	Kareler Top.	sd	Kareler Ort.	F	p	Farklılık
Gruplar arası	156.474	3	52.158	14.039	.000	1 ile 2, 3, 4 arasında
Grup içi	902.805	243	3.715			
Toplam	1059.279	246				

Tablo 3’deki verilere göre dinsel açıdan en fazla partikularist olanlar, kendilerini “*çok dindar*” olarak algılayanlardır (ort: 7.92). Bunları sırasıyla “*dindarım*” (ort: 7.27) ve “*biraz dindarım*” (ort: 6.72) diyenler takip etmektedir. “*Hiç dindar*

değilim” diyenler ise en düşük puanı almışlardır (ort: 4.58). Tek yönlü ANOVA sonuçları gruplar arasında $p < .05$ düzeyinde anlamlı bir farklılığın olduğunu, post hoc (scheffe) analizi ise bu farklılığın “*hiç dindar değilim*” diyenlerle “*biraz dindarım*”, “*dindarım*” ve “*çok dindarım*” diyenler arasındaki farklılıktan kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Hipotez 1-a’nın desteklendiği anlamına gelen bu sonuca dayanarak, gençlerin öznel dindarlık algılarının dinsel partikülarizm düzeyleri ile ilişkili olduğu, bu çerçevede öznel dindarlık algısının dinsel partikülarizmi etkilediği söylenebilir.

Tablo 4: Dine Önem Verme Düzeyine Göre Dinsel Partikülarizm

Grup	<i>Din sizin için ne kadar önemlidir?</i>	n	x	ss		
1	Hiç önemli değil	10	4.30	1.42		
2	Biraz önemli	25	4.88	1.99		
3	Önemli	79	6.54	1.97		
4	Çok önemli	133	7.49	1.78		
	Toplam	247	6.79	2.07		
Tek yönlü ANOVA	Kareler Top.	sd	Kareler Ort.	F	p	Farklılık
Gruplar arası	222.902	3	74.301	21.712	.000	1 ile 3 ve 4 2 ile 3 ve 4 arasında
Grup içi	831.568	243	3.422			
Toplam	1054.470	246				

Tablo 4’e göre dinsel partikülarizm ölçeğinden en yüksek puanı alanlar din benim için “*çok önemli*” diyenlerdir (ort: 7.49). Bunları dini “*önemli*” (ort: 6.54) ve “*biraz önemli*” (ort: 4.88) bulanlar takip etmektedir. Bu ölçekten en düşük puanı alanlar ise dini kendileri için *hiç önemli bulmayanlardır* (ort: 4.30). Tek yönlü varyans analizi (ANOVA) gruplar arasında $p < .05$ düzeyinde anlamlı bir farklılık olduğunu, post hoc (scheffe) analizi ise bu farklılığın “*din hiç önemli değil*” diyenlerle “*önemli*” ve “*çok önemli*”; “*biraz önemli*” diyenlerle “*önemli*” ve “*çok önemli*” diyenler arasındaki farklılıktan kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Bu ise gençlerin dine önem verme düzeylerinin dinsel partikülarizm düzeylerini etkileyeceğini ifade eden 2-a nolu hipotezin destek bulduğu anlamına gelmektedir. Çünkü elde

edilen bulgular gençlerin dine önem verme düzeylerine göre dinsel partikülarizmlerinin de anlamlı bir artış gösterdiğini, dolayısıyla dine önem verme düzeyi azaldıkça bu eğilimin de anlamlı bir azalma gösterdiğini ortaya koyacak mahiyettedir.

Tablo 5 Namaz İbadetine Yönelik Davranışlara Göre Dinsel Partikülarizm						
Grup	Günlük namazları kılar mısınız?			n	x	ss
1	Hiç namaz kılmam			55	5.33	2.18
2	Zaman zaman namaz kılarım			130	7.08	1.84
3	Namazlarımı düzenli olarak kılarım			62	7.48	1.82
Toplam				247	6.79	2.07
Tek yönlü ANOVA						
	Kareler Top.	sd	Kareler Ort.	F	p	Farklılık
Gruplar arası	158.807	2	79.404	21.631	.000	1 ile 2 ve 3 arasında
Grup içi	895.662	244	3.671			
Toplam	1054.470	246				

Tablo 5’teki verilere göre dinsel partikülarizm ölçeğinden en yüksek puanı alanlar *namazlarını düzenli olarak kılanlar*dır (ort: 7.48). *Namazlarını zaman zaman kılanlar* ise buna yakın bir puan almış görünmektedir (ort: 7.08). Dinsel partikülarizm puanı en düşük olanlar ise *hiç namaz kılmayanlar*dır (ort: 5.33). Tek yönlü ANOVA sonuçları gruplar arasında $p < .05$ düzeyinde anlamlı bir farklılığın var olduğunu, post hoc (scheffe) analizi ise bu durumun *namazlarını düzenli olarak ve zaman zaman kılanlar*la *hiç namaz kılmayanlar* arasındaki farklılıktan kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Bu sonuçlar ise, hipotez 3-a ile uyumludur. Ancak burada şu hususu belirtmekte fayda vardır ki, *namazlarını düzenli olarak kılanlar*la *zaman zaman namaz kılanlar* arasında anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır. Farklılığın *hiç namaz kılmayanlar*la *düzenli ya da düzensiz olarak namaz kılanlar* arasında ortaya çıkması (dindarlık algısı ve dine önem verme düzeylerine göre dinsel partikülarizmin kuvvetlendiği yönündeki bulgularda olduğu gibi) bu olgunun dinsel bir temelde geliştiği anlamına gelmektedir.

Tablo 6:Oruç İbadetine Yönelik Davranışlara Göre Dinsel Partikularizm						
Grup	<i>Ramazan ayında oruç tutar mısınız?</i>			n	x	ss
1	Hiç oruç tutmam			31	4.52	1.82
2	Zaman zaman oruç tutarım			36	6.03	1.95
3	Engelleyici bir durum yoksa düzenli olarak orucumu tutarım			181	7.35	1.81
Toplam				248	6.80	2.07
Tek yönlü ANOVA	Kareler Top.	sd	Kareler Ort.	F	p	Farklılıklar
Gruplar arası	237.533	2	118.766	35.408	.000	1, 2 ve 3 arasında karşılıklı olarak
Grup içi	821.786	245	3.354			
Toplam	1059.319	247				

Tablo 6’da oruç ibadetine yönelik davranışlarla dinsel partikularizm arasındaki ilişki görülmektedir. Buna göre “*engelleyici bir durum yoksa düzenli olarak oruç tutarım*” diyenler dinsel partikularizm ölçeğinden en yüksek puanı alanlardır (ort: 7.35). İkinci sırada ise “*Ramazan ayında zaman zaman oruç tuttuğumu ifade edenler*” yer almaktadır (ort: 6.03). Dinsel açıdan partikularizm düzeyi en düşük olanlar ise “*hiç oruç tutmayanlardır*” (ort: 4.52). Tek yönlü varyans analizi gruplar arasında $p < .05$ düzeyinde anlamlı bir farklılık olduğu, post hoc (scheffe) analizi ise bu farklılığın her üç grup arasında karşılıklı olarak var olduğunu göstermektedir. Buna göre 4-a nolu hipotez desteklenmiştir. Bu da ibadet olgusunun dinsel partikularizmi artırıcı bir işleve sahip olduğu biçiminde değerlendirilebilir.

II. Dinsel Dogmatizm ile İlgili Bulgular

Dinsel dogmatizm insanların dinsel konularda psikolojik bir tutuculuk içerisinde olmaları anlamına gelmektedir. İnanış sistemi açısından kapalı bir düşünce yapısına sahip olan dogmatik kişiler algı, yargı ve değerlendirmelerinde tek tip tepki verme eğilimindedirler. Özellikle Rokeach (1960) tarafından bilişsel açıdan anlam içeriği doldurulan dogmatizm; yetkeci, baskıcı ve hoşgörüsüz bir biçimde bazı inanç ve uygulamaların başkalarına dayatılması sonucunu ortaya çıkaran bir süreç işaret etmektedir. Çünkü dogmatik zihinsel yapıya sahip olanlar; olaylara, kişilere ve fikirlere nesnel olarak bakamayan, yeni gelişmelere tamamen kapalı, dış dünyayı

“siyah-beyaz”, inançları ve uygulamaları da “doğru-yanlış” olmak üzere sert ve kesin bir biçimde ikili bir tarzda algılayan, dolayısıyla ara tonları göremeyen kişilerdir (Argyle, 2000; Leyens, Yzerbyt & Schadron, 1996; Vergote, 1999; Yapıcı, 2002, 2004). Empati yetenekleri son derece zayıf olan bu tür bireyler inandıkları ve bağlandıkları görüşün dışında bir başka yaklaşımın asla doğru olmadığı/olamayacağı kanaatini taşıdıkları için, zihinsel açıdan ciddi bir şartlanmışlık içerisindedirler. Esasen onların bu durumu geleceğe yönelik kaygılarından beslenmektedir. Bu arada şu hususu da belirtmek gerekir ki, dogmatik zihinsel yapı hem dindar olanlarda, hem de dine karşı tutum takınanlarda görülebilir. Çünkü özellikle Rokeach (1960) dogmatizm derken bireylerin zihinsel yapısının katılığını ve kapalı olmasını kastetmektedir. Ancak biz burada din karşıtı dogmatizmi değil de dinsel dogmatizmi araştırma konusu yaptığımız için meselenin sadece bu yönüyle ilgilenmekteyiz. Dolayısıyla dindarlığın dogmatizmin temel kaynağı olduğu veya dogmatizmin bizzat dinden kaynaklandığı gibi bir iddia ciddi bir biçimde tartışmaya açık bir konudur (Hökelekli, 1993; Gürses 2001; Vergote 1999; Yapıcı, 2002, 2004). Bununla birlikte muhafazakarlıkla dogmatizmi de birbirinden ayırarak, dinin dogmatik değil, fakat muhafazakar bir yapıyı beraberinde getirdiğini ve bunu teşvik ettiğini söyleyebiliriz.

Grup	<i>Kendinizi ne kadar dindar algılıyorsunuz?</i>	n	x	ss		
1	Hiç dindar değilim	24	28.67	9.18		
2	Biraz dindarım	104	39.08	8.69		
3	Dindarım	97	41.38	7.20		
4	Çok dindarım	10	46.40	8.13		
	Toplam	235	39.28	8.99		
Tek yönlü ANOVA	Kareler Top.	sd	Kareler Ort.	F	p	Farklılık
Gruplar arası	3643.017	3	1214.339	18.353	.000	1 ile 2, 3, 4 arasında
Grup içi	15284.005	231	66.165			
Toplam	18927.021	234				

Tablo 7’de öznel dindarlık algısına göre gençlerin dinsel dogmatizm düzeyleri yer almaktadır. Bu tabloya göre dinsel açıdan dogmatizm düzeyi en yüksek olanlar, kendilerini “çok dindar” olarak algılayanlardır (ort: 46.40). Bunları sırası ile kendilerini “dindar” (ort: 41.38) ve “biraz dindar” (ort: 39.08) olarak algılayanlar izlemektedir. Dinsel açıdan dogmatizm düzeyi en düşük olanlar ise “hiç dindar değilim” diyenlerdir (ort: 28.67). İstatistiksel işlemler, gruplar arasında $p < .05$ düzeyinde anlamlı bir farklılığın olduğunu, bunun ise “hiç dindar değilim” diyenlerin “biraz dindar”, “dindar” ve “çok dindarım” diyenlerden farklılaşmasından kaynaklandığını göstermektedir. Bu da çalışmamızın başında ileri sürdüğümüz hipotezin (2-a) desteklediği anlamına gelmektedir.

Tablo 8: Dine Önem Verme Düzeyine Göre Dinsel Dogmatizm						
Grup	<i>Din sizin için ne kadar önemlidir?</i>			n	x	ss
1	Hiç önemli değil			10	25.90	8.77
2	Biraz önemli			23	33.83	8.42
3	Önemli			73	35.95	7.88
4	Çok önemli			130	43.22	7.37
	Toplam			236	39.32	9.00
Tek yönlü ANOVA	Kareler Top.	sd	Kareler Ort.	F	p	Farklılık
Gruplar arası	5307.009	3	1769.003	29.882	.000	1 ile 2, 3, 4; 2 ile 4; 3 ile 1 ve 4 arasında
Grup içi	13734.516	232	59.200			
Toplam	19041.525	235				

Tablo 8’deki sonuçlara göre en düşük dinsel dogmatizm puanına sahip olanlar “din benim için hiç önemli değil” diyenlerdir (ort: 25.90). Dinsel açıdan en fazla dogmatik olanlar ise *dini kendileri için çok önemli kabul edenlerdir* (ort: 43.22). *Dini biraz önemli* (ort: 33.83) ve *önemli* (ort: 35.95) kabul edenler ise bu iki grup arasında yer almaktadır. Tek yönlü varyans analizi gruplar arasında $p < .05$ düzeyinde anlamlı bir farklılık olduğunu, post hoc (scheffe) analizi ise bu farklılığın “*din benim için biraz önemli*” ve “*önemli*” diyenler hariç diğer varyanslar arasındaki farklılıktan kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Böylece hipotez 2-b desteklenmiş olmaktadır.

Grup	Günlük namazları kılar mısınız?	n	x	ss
1	Hiç namaz kılmam	53	32.17	9.20
2	Zaman zaman namaz kılarım	125	40.08	7.62
3	Namazlarımı düzenli olarak kılarım	57	44.23	7.64
Toplam		235	39.30	9.02

Tek yönlü ANOVA	Kareler Top.	sd	Kareler Ort.	F	p	Farklılık
Gruplar arası	4154.842	2	2077.421	32.423	.000	1, 2 ve 3 arasında karşılıklı
Grup içi	14864.707	232	64.072			
Toplam	19019.549	234				

Tablo 9'a göre namaz ibadetini düzenli olarak yerine getirenler dinsel dogmatizm ölçeğinden de ortalama 44.23 ile en yüksek puanı alanlardır. Zaman zaman namaz kıldığını ifade edenler ise ortalama 40.08 puan ile ikinci sırada yer almaktadır. Hiç namaz kılmayanlara gelince, bunlar ortalama 32.17 puan ile dinsel açıdan en az dogmatik olan grubu oluşturmaktadır. Tek yönlü ANOVA sonuçlarına göre gruplar arasında $p < .05$ düzeyinde anlamlı bir farklılık mevcuttur ve her üç grup birbirinden farklılaşmaktadır. Kuşkusuz bu sonuç çalışmanın başında ileri sürülen hipotezi (3-b) destekler mahiyettedir.

Grup	Ramazan ayında oruç tutar mısınız?	n	x	ss
1	Hiç oruç tutmam	29	30.38	8.92
2	Zaman zaman oruç tutarım	36	35.28	7.98
3	Engelleyici bir durum yoksa düzenli olarak oruç tutarım	171	41.69	7.94
Toplam		236	39.32	9.00

Tek yönlü ANOVA	Kareler Top.	sd	Kareler Ort.	F	p	Farklılıklar
Gruplar arası	3866.903	2	1933.451	29.687	.000	1 ile 3; 2 ile 3 arasında
Grup içi	15174.623	233	65.127			
Toplam	19041.525	235				

Tablo 10'da Ramazan ayında oruç tutup tutmamaya göre gençlerin dinsel dogmatizm düzeyleri yer almaktadır. Buna göre, *hiç oruç tutmayanlar* ortalama 30.38 puan ile dinsel açıdan en az dogmatik olan grubu oluşturmaktadır. Ramazan ayında *ara sıra oruç tutanların* ölçekten aldığı ortalama puan 35.28'dir. Engelleyici bir durum olmadığı sürece Ramazan ayında *düzenli olarak oruç tuttuğunu söyleyenler* ise ortalama 41.69 puanla dinsel açıdan en fazla dogmatik olan grubu oluşturmaktadır. İstatistiksel işlemler, mevcut puanlara göre gruplar arasında $p < .05$ düzeyinde anlamlı bir farklılığın olduğunu ve söz konusu farklılığın *hiç oruç tutmam* ve *zaman zaman oruç tutarım* diyenlerle *engelleyici bir durum yoksa düzenli olarak oruç tutarım* diyenler arasındaki farklılıktan kaynaklandığını göstermektedir. Bu da hipotez 4-b'de öngörülen görüşün destek bulduğu anlamına gelmektedir.

III. Dinsel Gruplara Yönelik Sosyal Mesafelerle İlgili Bulgular

Gerek dinsel partikularizme gerekse dinsel dogmatizme bağlı olarak ortaya çıkan *dinsel gruplar arası sosyal mesafeler* dinin etki boyutunun rahatlıkla gözlenebileceği bir alanı oluşturmaktadır. Esasen dinsel partikularizm duygusal, dinsel dogmatizm de zihinsel bir sürece işaret ettiği için, ötekine yönelik hoşgörüsüz tutumların davranışlara nasıl yansiyebileceği meselesi çözümlenmek istendiği zaman gruplar arası sosyal mesafelere bakmak gerekmektedir. Çünkü sosyal mesafeler dinsel grupların birbirine yönelik yakınlık ve uzaklık tercihlerini yansıtmaktadır. Farklı dinsel grupların birbirlerine yönelik hoşgörüsüz ve ön yargılı tutumlarının grup içindeki normlardan beslenerek şekillendiği olgusundan hareket edilecek olursa, Şerif (& Şerif, 1996, II: 649-650)'in de vurguladığı üzere, grupların sosyal mesafe tercihleri temelde grup normu olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla bu normların dinsel grupların birbirine yönelik tutumlarını belirlediği söylenebilir. Bunun da ötesinde iki dinsel grup arasındaki ilişkinin dostça ya da düşmanca olması onların birbirlerini nasıl bir sosyal mesafede algıladıkları, yargıladıkları ve buna göre tavır geliştirdikleri ile ilgilidir (Şerif & Şerif, 1996; Yapıcı, 2004). Sosyal mesafe normları bir yandan gruplar arası ilişkileri etkilerken bir yandan da söz konusu ilişkiler mevcut sosyal mesafelerden etkilenmektedir. Dolayısıyla burada karşılıklı

ve çift yönlü bir etkileşim söz konusudur. Bilimsel olarak Bogardus (1925) tarafından geliştirilen bir ölçekle araştırılan sosyal mesafeler, grup üyelerinin cevaplarındaki çarpıcı benzerliklere dayanarak tespit edilmektedir. Böylece sadece yakın ya da uzak durulan gruplar değil, sempati ve antipati duyulan gruplar da belirlenmiş olmaktadır. Bununla birlikte dinsel gruplar arasındaki dinsel-kültürel kökenli normatif değer yargılarından beslenen sosyal mesafelerle, patolojik zihinsel yapının ürettiği kişisel sosyal mesafeleri birbirinden ayırmak gerekmektedir. Esasen, yukarıda temas ettiğimiz grup üyelerinin cevaplarındaki ortak vurgular bu sebeple önemli bir hale gelmektedir. Çünkü grup üyelerinin büyük bir bölümünün kişisel sebeplerle öteki grupları belirli bir sosyal mesafeye yerleştirmeleri söz konusu olmaz. Ancak Şerif (& Şerif 1996: II, 649)’in de belirttiği gibi bireyler, içinde yetiştikleri gruplarda yaygın olan sosyal mesafe normlarını o kadar içselleştirirler ve ego sistemlerine öylesine mal ederler ki, ötekine yönelik sosyal mesafeleri kişisel bir tercih olarak algılayabilirler. Bu durumda birey “öteki”ne yönelik davranışlarını gruptan hareketle değil, kişisel tercihleriyle gerçekleştirdiğini iddia edebilir.

Büyük oranda dinin etki boyutunun bir yansıması olan dinsel gruplara yönelik sosyal mesafeleri etkileyebileceği düşünülen dinsel faktörleri çözümlemek, söz konusu olgunun ne oranda dinden beslendiğini anlamamıza yardımcı olabilir. Bu çerçevede ilk olarak öznel dindarlık algısıyla dinsel gruplara yönelik sosyal mesafeler arasındaki ilişkiye bakmak istiyoruz. Hipotez (1-c), gençlerin kendisini dindar olarak algılama düzeyleri arttıkça dış dinsel gruplara yönelik sosyal mesafe tercihlerinin de olumsuz yönde farklılaşacağı yönündedir.

Tablo 11: Dindarlık Algısına Göre Dinsel Gruplara Yönelik Sosyal Mesafeler

Grup	<i>Kendinizi ne kadar dindar algılıyorsunuz?</i>	n	x	ss
1	Hiç dindar değilim	24	26.83	4.48
2	Biraz dindarım	103	21.55	4.58
3	Dindarım	99	21.05	4.13
4	Çok dindarım	11	17.27	2.37
	Toplam	237	21.68	4.70

Tek yönlü ANOVA	Kareler Top.	sd	Kareler Ort.	F	p	Farklılık
Gruplar arası	891.910	3	297.303	16.021	.000	1 ile 2, 3 ve 4; 2 ile 1 ve 4; 3 ile 2 ve 4 arasında
Grup içi	4323.719	233	18.557			
Toplam	5215.629	236				

Tablo 11'e göre dinsel gruplara yönelik sosyal mesafe ölçeğinden en düşük puanı alanlar kendilerini “çok dindar” olarak algılayanlardır (ort: 17.27). Bunları sırasıyla; “dindarım” (ort: 21.05) ve “biraz dindarım” (ort: 21.55) diyenler takip etmektedir. Dinsel gruplara yönelik sosyal mesafe ölçeğinde en yüksek puanı alarak “öteki”ne en yakın mesafede duranlar ise “hiç dindar değilim” diyenlerdir (ort: 26.83). Ortalama puanlardaki bu farklılık, tek yönlü varyans analizine göre $p < .05$ düzeyinde anlamlılık seviyesine ulaşmaktadır. Post hoc (scheffe) analizi ise bu durumun “biraz dindarım” ve “dindarım” diyenler hariç, diğer gruplar arasındaki farklılıktan kaynaklandığını göstermektedir. Hipotezimizi (1-c) destekleyen bu sonuca dayanarak, bireylerin kendisini dindar olarak algılamalarıyla dinsel gruplara yönelik olarak geliştirdikleri sosyal mesafe tercihleri arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu söylenebilir.

Tablo 12: Dine Önem Verme Düzeyine Göre Dinsel Gruplara Yönelik Sosyal Mesafeler						
Grup	<i>Din sizin için ne kadar önemlidir?</i>	n	x	ss		
1	Hiç önemli değil	10	28.40	4.12		
2	Biraz önemli	24	23.91	5.26		
3	Önemli	73	23.27	4.31		
4	Çok önemli	130	19.81	3.86		
	Toplam	237	21.65	4.72		
Tek yönlü ANOVA						
Kareler Top.	sd	Kareler Ort.	F	p	Farklılık	
Gruplar arası	1212.683	3	404.228	23.273	.000	1 ile 2, 3 ve 4 2 ile 1 ve 4 3 ile 1 ve 4 arasında
Grup içi	4046.946	233	17.369			
Toplam	5259.629	236				

Tablo 12’deki verilere bakılacak olursa; sosyal mesafe itibarıyla *ötekine* en yakın seviyede bulunanlar “*din benim için hiç önemli değil*” diyenlerdir (ort: 28.40). Bunları sırasıyla dini kendileri için *biraz önemli* (ort: 23.91) ve *önemli* (ort: 23.27) bulanlar takip etmektedir. *Dini çok önemli görenler* ise dinsel gruplara en fazla uzak durma eğilimi gösteren grubu oluşturmaktadır (ort: 19.81). Tek yönlü varyans analizi (ANOVA) gruplar arasında $p < .05$ düzeyinde anlamlı bir farklılığın olduğunu söylemektedir. Post hoc (scheffe) analizine göre ise bu farklılık; hem *din hiç önemli değil* diyenlerle, *biraz önemli* ve *önemli* ve *çok önemli*, hem *biraz önemli* diyenlerle *hiç önemli değil* ve *çok önemli* diyenler, hem de *önemli* diyenlerle *hiç önemli değil* ve *çok önemli* diyenler arasındaki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Görüldüğü üzere, öznel dindarlık algısında olduğu gibi dine önem verme düzeyine göre de dinsel gruplara yönelik sosyal mesafelerin yönü ve şiddeti farklılaşmaktadır. Bu da hipotez 2-c’nin desteklendiğini göstermektedir.

Tablo 13: Namaza Yönelik Tutumlarla Dinsel Gruplara Yönelik Sosyal Mesafeler						
Grup	Günlük namazları kılar mısınız?			n	x	ss
1	Hiç namaz kılmam			53	25.26	4.95
2	Zaman zaman namaz kılarım			125	21.18	4.27
3	Namazları düzenli olarak kılarım			59	19.41	3.48
	Toplam			237	21.65	4.72
ANOVA Sonuçları						
Tek yönlü ANOVA	Kareler Top.	sd	Kareler Ort.	F	p	Farklılık
Gruplar arası	1016.322	2	508.161	28.023	.000	1, 2 ve 3 arasında karşılıklı olarak
Grup içi	4243.307	234	18.134			
Toplam	5259.629	236				

Tablo 13’e göre öteki dinsel gruplara en uzak sosyal mesafede bulunmayı tercih edenler *günlük namazlarını düzenli olarak kılanlardır* (ort: 19.41). En yakın sosyal mesafede olanlar ise “*hiç namaz kılmam*” diyenlerdir (ort: 25.26). *Zaman zaman namaz kılanlar* ise bu iki grup arasında yer almaktadır (ort: 21.18). Tek yönlü varyans analizine göre gruplar arasında var olan puan farklılıkları $p < .05$

düzeyinde anlamlılık seviyesine ulaşmaktadır. Post hoc (scheffe) analizi ise söz konusu bu farklılığın “hiç namaz kılmam” diyenlerle “zaman zaman namaz kılarım” ve “namazları düzenli olarak kılarım” diyenler arasında var olan farklılıktan kaynaklandığını göstermektedir. Bu sonuçlar da hipotezimizin (3-c) destek bulmuş olduğu anlamına gelmektedir.

Tablo 14: Oruç Tutma Davranışına Göre Dinsel Gruplara Yönelik Sosyal Mesafeler						
Grup	Ramazan ayında oruç tutar mısınız?			n	x	ss
1	Hiç oruç tutmam			30	26.23	4.18
2	Ramazan ayında zaman zaman oruç tutarım			35	23.51	5.06
3	Engelleyici bir durum yoksa düzenli olarak orucumu tutarım			173	20.48	4.1
Toplam				238	21.65	4.71
ANOVA						
Tek yönlü ANOVA	Kareler Top.	sd	Kareler Ort.	F	p	Farklılık
Gruplar arası	988.766	2	494.383	27.200	.000	1, 2 ve 3 arasında karşılıklı olarak
Grup içi	4271.289	235	18.176			
Toplam	5260.055	237				

Tablo 14’te gençlerin oruç tutma davranışlarına göre dinsel gruplara yönelik sosyal mesafelerinin nasıl bir şekil aldığı görülmektedir. Buna göre; *hiç oruç tutmayanlar* öteki dinsel gruplara en yakın sosyal mesafede (ort: 26.23), *düzenli olarak oruç tutanlar* ise en uzak sosyal mesafede bulunmayı tercih etmektedirler (ort: 20.48). Gruplar arasındaki bu farklılık istatistiksel işlemlere (ANOVA) göre $p < .05$ düzeyinde anlamlılık seviyesine ulaşmaktadır. Post hoc (scheffe) analizi ise bu farklılığın *hiç namaz kılmayanlarla zaman zaman ve düzenli olarak namaz kılanlar* arasında ortaya çıktığını göstermektedir. Hipotezimizle de (4-c) uyumlu olan bu sonuca göre dinsel ibadetlere katılım ile öteki dinsel gruplara yönelik sosyal mesafelerin yönü ve şiddeti arasında anlamlı, fakat ters yönlü bir ilişkinin olduğu söylenebilir.

IV. Hoşgörüsüzlükle İlgili Bulgular

Daha önceki çözümlerimiz ortaya koymuştur ki, dinsel partikularizm, dinsel dogmatizm ve dinsel gruplar arası sosyal mesafe düzeyi, inanan insanların ötekine yönelik tutumlarını ifade etmede önemli bir göstergedir. Bunlar, aynı zamanda, bireylerin ötekine yönelik hoşgörü-hoşgörüsüzlük düzeyleriyle de yakından ilişkilidir. Bu anlamda Kayıklık’a (2001: 125) dayanarak söyleyecek olursak, bireyin dinsel yaşayışıyla ilişkilendirilen olgulardan birisi olan hoşgörü-hoşgörüsüzlük ötekine yönelik tutumları etkileyen önemli faktörlerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ötekinin düşünce, inanç ve yaşama özgürlüğüne tahammül edememe, hatta bu hususlarda engelleyici tutum ve davranışlar içerisinde olma anlamına gelen hoşgörüsüzlük bireyin dinsel inançlarının kuvvetli olmasıyla ilişkili olabileceği gibi zayıf olmasıyla da izaha çalışılmıştır. Bu ise bize Rokeach’ın (1960) dogmatizm konusunda yaptığı açıklamaları hatırlatmaktadır. Çünkü o, hoşgörü ve hoşgörüsüzlüğün temelde açık ya da kapalı bir zihinsel yapıya sahip olup olmamanın doğal bir sonucu olduğu kanaatindeydi. Dikkat edilirse burada söz konusu edilen hoşgörü ya da hoşgörüsüzlük patolojik bir zihinsel sürece işaret etmektedir. Bu anlamda bunu sosyo-kültürel normlardan ve değerlerden beslenen ön yargı ve hoşgörüsüzlükten ayırmak gerekir. Çünkü eğer ötekine yönelik olumsuz tutumlar bireyin ruhsal ve zihinsel dünyasında cereyan eden psikolojik sıkıntılardan kaynaklanıyorsa, bunların patolojik karakter arz ettiği genellikle kabul edilen bir görüştür. Ancak birey, içinde doğup büyüdüğü ve sosyalleştiği kültürel çevrede yaygın olan hoşgörüsüz tutumları sosyal öğrenme sürecinde kazanmışsa, bu durumda bunlar başkaları tarafından kültürel anlamda patolojik kabul edilse de bireysel anlamda patolojik olarak değerlendirilemez. Pettigrew’in (1958) çalışmaları bu konuya ışık tutucu mahiyettedir. Çünkü o, kişisel hoşgörüsüzlük ve ön yargıyla grup normlarından kaynaklanan hoşgörüsüzlük ve ön yargının farklı sebeplerden beslendiğini söylemektedir. Bu çerçevede, dinsel hayata yönelik çeşitli bağımsız değişkenlerin bu hususu ne düzeyde etkilediğini araştırmak bizi anlamlı sonuçlara ulaştırabilir. Eğer dinsel hayatta kişisel hoşgörüsüzlük arasında bir ilişki ortaya çıkarsa, bu durumda sürecin asıl

sorumlularından birisinin de bizzat din olduğu söylenebilir. Ancak dinsel partikülarizm, dinsel dogmatizm ve dinsel gruplara yönelik sosyal mesafe düzeylerinde olduğu gibi sosyo-kültürel normlara ve değerlere dayalı olarak şekillenen ve hoşgörüsüzlüğü de içine alan tutumlarla, burada söz konusu edilen kişisel hoşgörüsüzlük dinsel açıdan benzer bir etkiyi ortaya çıkarmıyorsa, bu durumda Pettigrew'in (1958) yaklaşımı bizim toplumumuzda da geçerli demektir. Bundan dolayı ilk olarak öznel dindarlık algısıyla hoşgörüsüzlük arasındaki ilişkiye bakmak istiyoruz. Hipotezimiz (1-d) ise, öznel dindarlık algısının farklılaşmasına göre hoşgörüsüzlük düzeyinin farklılaşmayacağı, yani söz konusu iki olgu arasında anlamlı bir ilişkinin olmayacağı yönündedir.

Grup	Kendinizi ne kadar dindar algılıyorsunuz?	n	x	ss		
1	Hiç dindar değilim	24	12.88	4.29		
2	Biraz dindarım	110	14.11	3.87		
3	Dindarım	102	14.32	3.27		
4	Çok dindarım	11	15.55	3.08		
	Toplam	247	14.14	3.66		
Tek yönlü ANOVA	Kareler Top.	sd	Kareler Ort.	F	p	Farklılık
Gruplar arası	63.674	3	21.225	1.599	.190	-
Grup içi	3226.367	243	13.277			
Toplam	3290.040	246				

Tablo 15'e göre en fazla hoşgörüsüzlük puanına sahip olanlar kendilerini “çok dindar” (ort: 15.55) olarak algılayanlardır. İkinci sırada “dindarım” (ort: 14.32), üçüncü sırada ise “biraz dindarım” diyenler yer almaktadır. “Hiç dindar değilim” (ort: 12.88) diyenler ise en fazla hoşgörülü ya da en az hoşgörüsüz olanlardır. Gruplar arasında görülen söz konusu farklılıklar ise, tek yönlü varyans analizine göre anlamlılık seviyesine ulaşmamaktadır ($p > .05$). Hoşgörüsüzlükle dindarlık algıları arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı şeklinde değerlendirilecek olan bu sonuca dayanarak hipotez 1-d'nin destek bulduğunu söyleyebiliriz.

Tablo 16: Dine Önem Verme Düzeyine Göre Hoşgörüsüzlük

Grup	<i>Din sizin için ne kadar önemlidir?</i>	n	x	ss		
1	Hiç önemli değil	10	13.40	4.74		
2	Biraz önemli	25	13.92	4.27		
3	önemli	78	13.64	3.16		
4	Çok önemli	134	14.53	3.71		
	Toplam	247	14.14	3.66		
Tek yönlü ANOVA	Kareler Top.	sd	Kareler Ort.	F	<i>p</i>	Farklılık
Gruplar arası	46.471	3	15.490	1.161	.325	-
Grup içi	3243.569	243	13.348			
Toplam	3290.040	246				

Tablo 16'daki sonuçlar, gençlerin dine önem verme düzeyine göre hoşgörüsüzlük seviyesini göstermektedir. Buna göre dini kendileri için “çok önemli” kabul edenler hoşgörüsüzlük puanı itibariyle en üstte yer almaktadır (ort: 14.53). Bu gruba sırasıyla dini “biraz önemli” (ort: 13.92) ve “önemli” (13.64) bulanlar takip etmektedir. “Din hiç önemli değildir” diyenler ise son sırada yer almaktadır (ort: 13.40). Görüldüğü üzere buradaki ortalama puanlar birbirlerine çok yakındır. Nitekim tek yönlü varyans analizi de söz konusu farklılıkların anlamlılık seviyesine ulaşmadığını ortaya koymaktadır ($p > .05$). Bu sonuçlar da bu yöndeki hipotezin (2-d) desteklendiği anlamına gelmektedir.

Tablo 17: Namaza Yönelik Tutumlarla Hoşgörüsüzlük

Grup	<i>Günlük namazları kılar mısınız?</i>	n	x	ss		
1	Hiç namaz kılmam	55	13.11	3.79		
2	Zaman zaman namaz kılarım	131	14.76	3.57		
3	Namazlarımı düzenli olarak kılarım	61	13.82	3.52		
	Toplam	247	14.16	3.66		
Tek yönlü ANOVA	Kareler Top.	sd	Kareler Ort.	F	<i>p</i>	Farklılık
Gruplar arası	114.297	2	57.149	4.393	.013	1 ile 2 arasında
Grup içi	3174.545	244	13.010			
Toplam	3288.842	246				

Tablo 17’deki verilere göre, “hiç namaz kılmayanlar” en az hoşgörüsüz /en fazla hoşgörülü olan grubu oluşturmaktadır (ort: 13.11). En fazla hoşgörüsüz olanlar ise “zaman zaman namaz kılarım” diyenlerdir (ort: 14.76). “Namazlarını düzenli olarak kıldığını” söyleyenler ise bu ikisi arasında yer almaktadır (ort: 13. 82). Tek yönlü ANOVA sonuçları gruplar arasında $p < .05$ düzeyinde anlamlı bir farklılık olduğunu, post hoc (scheffe) analizi ise bu farklılığın “hiç namaz kılmam” diyenlerle “zaman zaman namaz kılarım” diyenler arasındaki farklılıktan kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Bu da hiç namaz kılmayanlarda olduğu gibi namazlarını düzenli olarak kılanların da hoşgörüsüz olmadıkları anlamına gelmektedir. Bu sonuç hipotez 3-d’nin destek bulmadığını göstermektedir. Zira namaz ibadetini ifa etmekle kişisel hoşgörüsüzlük arasında ilişki olmayacağını düşünüyorduk. Ancak namazlarını düzenli kılanlarla hiç kılmayanlar arasında hoşgörüsüzlük açısından bir farklılık olmasa da, hiç kılmayanlarla zaman zaman namaz kılanlar arasında anlamlı bir farklılığın ortaya çıkması hipotezimizin kısmen desteklenmediğini ortaya koymaktadır. Niçin böyle bir sonucun ortaya çıktığını yorumlamak ise oldukça zordur. Sonucun rastlantısal bir şekilde oluştuğu dikkate alınabileceği gibi, ibadetin kişilere kazandırdığı manevî disiplinin zaman zaman namaz kılanlarda gereği gibi gelişmediği de düşünülebilir. Bu durumda da hiç namaz kılmayanların neden hoşgörülü olduklarını açıklamak güçleşmektedir.

Tablo 18: Oruca Yönelik Tutumlarla Hoşgörüsüzlük						
Grup	Ramazan ayında oruç tutar mısınız?			n	x	ss
1	Hiç oruç tutmam			31	13.30	3.35
2	zaman zaman oruç tutarım			36	15.17	3.63
3	Engelleyici bir durum yoksa düzenli olarak oruç tutarım			181	14.09	3.68
	Toplam			248	14.15	3.65
Tek yönlü ANOVA	Kareler Top.	sd	Kareler Ort.	F	p	Farklılık
Gruplar arası	60.689	2	30.345	2.300	.102	-
Grup içi	3232.790	245	13.195			
Toplam	3293.480	247				

Tablo 18’deki veriler göstermektedir ki, en çok hoşgörülü olanlar “hiç oruç tutmayanlardır” (ort: 13.30). “Zaman zaman oruç tutarım” diyenler ise, en fazla hoşgörüsüz olan grubu oluşturmaktadır (ort: 15.17). Engelleyici bir durum olmadığı takdirde “oruç ibadetini düzenli olarak ifa ettiğini” söyleyenler ise bu iki grup arasında yer almaktadır (ort: 14.09). Her ne kadar söz konusu üç grubun ölçekten aldıkları puanlar arasında kısmî farklılıklar olsa da, tek yönlü ANOVA sonuçları bu durumun anlamlılık seviyesine ulaşmadığını ortaya koymaktadır ($p > .05$). Bu da oruç ibadetini ifa edip etmemenin hoşgörüsüzlük üzerinde açık bir etkide bulunmadığı anlamına gelebilir. Bu bulgu ise hipotez 4-d ile uyumludur. Buna göre oruç ibadetini yerine getirip getirmeme ile kişisel hoşgörüsüzlüğün farklılaşmadığı, dolayısıyla her iki olgu arasında herhangi bir ilişki olmadığı düşünülebilir.

Tartışma ve Sonuç

Üniversiteli gençlerin dinsel hayatlarıyla ötekine yönelik tutumlarının araştırıldığı bu çalışmada, 3-d nolu hipotez hariç, diğer hipotezlerin tamamı desteklenmiştir. Bu bağlamda öğrencilerin öznel dindarlık algıları, dine önem verme düzeyleri ve namaz kılma-oruç tutma gibi dinsel davranışlarında ortaya çıkan farklılıklarla dinsel partikülarizm, dinsel dogmatizm ve dinsel gruplara yönelik sosyal mesafe tercihlerinin yönü ve şiddeti arasında istatistiksel açıdan anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Çünkü gençlerin öznel dindarlık algıları, dine önem verme seviyeleri ve ibadetleri ifa etme düzeyleri arttıkça duygusal olarak ait oldukları dinsel grupla ve Müslüman kimliğiyle özdeşleşme düzeyleri de artmakta ve bu durum $p < .05$ düzeyinde anlamlılık seviyesine ulaşmaktadır. Buna göre bir yandan iç grup birlikteliğini kuvvetlendiren dinsel partikülarizmin, bir yandan da ötekine yönelik dışlayıcı tavırları artırıcı bir işlev üstlendiği görülmektedir. Her dinin, hatta her sosyal grubun mensuplarına belli oranda etnosantrik duygular kazandırdığı (Dittes, 1969; Klineberg, 1967) olgusundan hareket edilecek olursa, çatışmalara sebep olmayacak seviyedeki dinsel partikülarizmin “normal” karşılanması gerektiğini söylemek mümkündür. Çünkü Watt’ın (2002: 84) da dediği gibi hiçbir kimse bizzat

hakikati temsil ettiğine inanmadığı bir gruba kolay kolay mensup olmaz. Bu da temelde dinsel partikularizmin sadece ötekine yönelik dışlayıcılığı içermediği, aynı zamanda dinsel kimlikle özdeşleşme durumuna da işaret ettiği gerçeğiyle ilişkilidir.

Çalışmamızda dinsel partikularizmle ilişkili olarak ortaya çıkan bulguların hemen hemen aynısını dinsel dogmatizm konusunda da görmekteyiz. Çünkü burada da ister algısal, isterse bizzat ibadet boyutunda olsun, dine önem verildikçe dinsel dogmatizm puanlarında artış ortaya çıkmakta ve bu durum $p < .05$ düzeyinde anlamlılık seviyesine ulaşmaktadır. Bununla birlikte en yüksek 64, en düşük 16, ortalama ise 40 puan alınması muhtemel bir ölçekten dinsel hayatta daha yakından ilişkili olanların ortalama 35.00 ile 45.00 arasında değişen puanlar* almaları bunların yermeli (pejoratif) anlamda dogmatik olmadığını, dinsel hayattan uzak olanlara göre kısmen dogmatizm eğilimleri daha kuvvetli olsa da, genelde muhafazakarlık çizgisi içerisinde yer aldıkları düşünülebilir. Bununla birlikte dinler *Tanrı*, *insan* ve *toplum* anlayışına bağlı olarak beraberlerinde getirdikleri dünya görüşünün ve bu çerçevede müntesiplerinden talep ettikleri emir ve yasaklarının çok farklı etkenlerle birleşerek bazı dindarlarda muhafazakar, bazılarında ise dogmatik bir zihinsel yapının gelişmesine zemin oluşturabilirler (Yapıcı, 2002).

Dinsel gruplara yönelik sosyal mesafe tercihlerinin şekillenmesinde de benzeri bir durum söz konusudur. Çünkü burada da dış dinsel gruplarla yakın ve sıcak ilişkiler kurma hususunda öznel dindarlık algısı, dine önem verme düzeyi ve ibadetleri yerine getirme durumu $p < .05$ düzeyinde anlamlı biçimde farklılaşmaktadır. Başka bir deyişle mevcut değişkenlere bağlı olarak dinsellik arttıkça dinsel gruplara yönelik sosyal mesafeler katılaşmakta, dinsellik azaldıkça da yumuşama göstermektedir. Dinsel gruplar arası sosyal mesafelerin daha ziyade dinsel

---

* Dinsel dogmatizm ölçeğinden “*dindarım*” diyenler ortalama 41.38, “*çok dindarım*” diyenler ortalama 46.40; dini kendileri için “*önemli*” bulanlar ortalama 35.95, “*çok önemli*” bulanlar ortalama 43.22; “*zaman zaman namaz kılanlar*” ortalama 40.08, “*namazlarını düzenleri olarak kılanlar*” ortalama 44.23; “*Ramazan ayında ara sıra oruç tutanlar*” ortalama 35.28; “*Ramazan ayında düzenleri olarak oruç tutanlar*” ise 41.69 puan almıştır. Bk. Tablo: 7, 8, 9, 10.

normlardan ve değerlerden kaynaklanabileceği dikkate alınır, bu tür sonuçları doğal karşılamak gerekir. Çünkü ötekiyle ilişkinin nasıl olacağı sadece kişisel bir tercih değil, grup normunun birey tarafından şu ya da bu şekilde benimsenmesiyle şekillenmektedir (Şerif & Şerif, 1996). Bu da grup normu olarak ortaya çıkan ön yargı ve ayrımcılıkla, kişisel gerekçelerle ön yargılı olma ve ayrımcı bir tavır içerisinde bulunmanın arasını ayırmayı ve her iki durumu farklı değerlendirmeyi gerektirmektedir. Esasen her iki durumun birbirinden farklı iki ayrı sürece işaret ettiğini Pettigrew (1958) de ortaya koymaktadır. Başka bir deyişle dindar bir Müslüman erkeğin bir Yahudi, Hristiyan veya Hindu ile evlenmek istememesi ya da kız kardeşinin bunlardan birisiyle evlenmesine izin vermemesi inandığı dinin kendisinden talep ettiği davranış kalıplarıyla uyumludur. Kuşkusuz bu davranışlar zamanla öylesine içselleşir ki Şerif (& Şerif, 1996, II: 649)’in de vurguladığı üzere, kişi bunu bireysel bir tercih olarak algılayabilir. Her ne kadar o bunu bireysel bir zeminde açıklamaya çalışsa da, dinsel gruplar arası sosyal mesafe tercihlerinin oluşması temelde dinsel gerekçelerden ve bunlardan beslenen sosyo-kültürel sebeplerden kaynaklanmaktadır. Belki de bundan dolayı Beit-Hallahmi (1989: 63) dindarların daha fazla ön yargılı olduğu yönündeki çeşitli bulguları dinin etki boyutu çerçevesinde değerlendirirken söz konusu ilişkiyi dinin özel bir etkisi olarak değil de, sosyolojik bir sonuç olarak ele almanın gerekliliği üzerinde durmaktadır.

Dinsel partikülarizm, dinsel dogmatizm ve dinsel gruplara yönelik sosyal mesafeler hususunda bu çalışmada elde edilen bulguların yine üniversite öğrencileri üzerinde gerçekleştirilen başka çalışmalarca da desteklendiğini söylemek mümkündür. Özellikle dine önem verme düzeyinin her üç olgu ile anlamlı bir biçimde ilişkili olduğu Yapıcı’nın (2004) çalışmasında tespit edilmiştir. Yüksek seviyede din eğitimi alan ilahiyat fakültesi öğrencilerinin bu tür tutumlarının dinden beslenebileceğini ortaya koyan Yapıcı ve Zengin’in (2003) araştırmalarını da burada anmak gerekir.

Bu çalışmadan elde edilen sonuçlardan en dikkat çeken ise gerek doğrudan dinsel, gerekse dinsel bir renge bürünmüş sosyo-kültürel bir temeli olmayan, büyük

oranda kişisel sebeplerden beslenen hoşgörüsüzlüğün, hiç namaz kılmama ile zaman zaman namaz kılma durumu hariç, din ve dindarlıkla ilişkili olmamasıdır. Zira dindarlık algısına, dine önem verme düzeyine, namazları düzenli kılma ve Ramazanda da ara sıra ve düzenli olarak oruç tutma davranışına göre gençlerin kişisel hoşgörüsüzlük düzeyleri farklılaşmamaktadır. Bu da dinsel hayatla kişisel hoşgörüsüzlük arasında ilişiksel bir yapının olmadığı şeklinde değerlendirilebilir. Beklentilerimizle uyumlu olan bu sonuç ortaya koymaktadır ki, gençlerin ötekine yönelik olarak ifade ettikleri ve belli bir düzeyde ön yargı içeren sosyal mesafe tercihleri; temelde kişisel bir tavır değildir. Çünkü bunlar, daha ziyade, doğrudan ya da dolaylı olarak dinden beslenen sosyo-kültürel değerlerin grup içerisinde *kuralsal* (normatif) veya *bilgisel* (enformatik) sosyal etkinin* doğal yansımalarıdır.

Kayıklık'ın (2001) meslek grupları üzerinde gerçekleştirdiği çalışmada elde ettiği bulguları hatırlayacak olursak, orada imam-hatiplerin diğer meslek mensuplarına oranla daha hoşgörüsüz bir tutum içerisinde oldukları tespit edilmişti. Bizim bu çalışmamız meslek grupları üzerinde gerçekleştirilmediği ve mesleğe hazırlık olarak kabul edilebilecek farklı fakültelerin ayrı ayrı çözümlemesi yapılmadığı için, burada Kayıklık'ın (2001) bulgularıyla karşılaştırma yapma imkanımız bulun-

---

* Araştırmacılar sosyal etkiyi iki kısma ayırmaktadırlar: Birincisi *kuralsal (normatif) sosyal etki* olup burada kişi grup içerisinde, genellikle de, grup baskısı sonucu uyma davranışı gösterir. Başka bir deyişle birey grubun normlarına itaat eder. *Bilgisel (enformatik) sosyal etki* ise normatif sosyal etki sonucu oluşan uyma davranışının zamanla birey tarafından içselleştirilerek benimsenmesiyle meydana gelmektedir (bk. Kağıtçıbaşı, 1999; Sakallı, 2001; Yapıcı, 2004; Yapıcı & Zengin, 2003). Mesela kişi içinde bulunduğu toplumsal yapının hassasiyetleri çerçevesinde kız kardeşinin müslüman olmayan birisi ile evlenmesine izin vermiyorsa burada kuralsal (normatif) bir sosyal etki söz konusudur. Bu sebeple o kişi farklı bir sosyo-kültürel çevrede daha değişik bir tutum geliştirebilir. Ancak dinin bu yöndeki talebini bireysel olarak benimsemiş olan kişi hangi ortamda olursa olsun kız kardeşinin bir başka din mensubuyla evlenmesine izin vermeyecektir. Burada ise grubun normlarından hareket eden değil, bu normları benimsemiş bir kişinin bilinçli bir tercihi söz konusudur ki, buna bilgisel (enformatik) sosyal etki denmektedir. Bu açıklama zaman içerisinde insanın tutumlarında bir değişme yaşanabileceği gerçeğiyle çelişmez. Çünkü her iki sosyal etkiyi ayıran temel farklılık, tutum ve davranış değişikliklerinin zaman içerisinde değil, aynı zaman diliminde, fakat grubun etkisinin hissedildiği veya hissetmediği ortamlarda bulunmaya göre nitelik değiştirmesidir.

mamaktadır. Ancak imamların namaz ve oruç ibadetini en azından varsayımsal olarak düzenli bir biçimde ifa ettikleri düşünülecek olursa, ibadet faktörünün hoşgörüsüzlüğü artırdığı ileri sürülebilir. Böyle bir düşünceden hareketle de Kayıklık’ın (2001) elde ettiği sonuçlarla bu çalışmada elde edilen sonuçların birbiriyle çeliştiği düşünülebilir.

Batıda yapılan çalışmalarda çeşitli boyutlarıyla din ve dindarlığın ötekine yönelik olumsuz tutumlarla çift yönlü bir ilişki içerisinde oldukları, yani bazı çalışmalarda dindarlığın ön yargı ve hoşgörüsüzlüğü artırdığı, bazılarında azalttığı dikkate alınır (bk. Sezen, 2002) bu çalışmadan elde edilen sonuçları iki kısımda değerlendirmek gerekir: *Birincisi*, dinler müntesiplerinden talep ettiği tutum ve davranışlar çerçevesinde, özellikle mensuplarını ötekinden farklılaştıran özgül (spesifik) bir dinî kimlikle ilişkili hususlarda ön yargı ve hoşgörüsüzlüğü artırıcı bir işlev üstlenmektedir. *İkincisi* ise birinci maddede söz konusu edilen hususlar dışında kalan yerlerde, yani kişisel hoşgörüsüzlük alanında dinin belirleyici bir etkisinin olmadığı söylenebilir. Bununla birlikte şu hususu da belirtmek gerekir ki, bütün dinler temelde mensuplarına barış, kardeşlik ve hoşgörülü olmayı emretmektedir. Buna rağmen dindarların ön yargılı ve hoşgörüsüz olmaları onların dinin öğretilerini gereği gibi özümseyememiş olmalarından kaynaklanabilir. Nitekim bazı araştırmalarda dinsel öğretileri tam bir içtenlikle yaşayanların inanıp da, samimi bir şekilde dinini yaşamayanlara göre daha hoşgörülü ve daha ön yargısız oldukları tespit edilmiştir (Beit-Hallahmi & Argyle, 1997). Bununla birlikte Beit-Hallahmi (1989: 40); dindar psikologların, dini savunucu bir tarzda bu tür bulguları daha fazla ön plana çıkartarak “gerçek din”de ön yargı ve ayrımcılığın olamayacağını iddia ettiklerini söylemektedir. Kuşkusuz “gerçek din” ile “algılanan” ve bu çerçevede “yaşanan din” arasında ciddi farklılıklar olabilir. Ancak inanan her insan “gerçek dini” kendisini kuşatan sosyal çevrenin sunduğu şekilde ve kendi öznel yönleriyle harmanlayarak algıladığı için farklı din anlayışları oluşmaktadır. Bu da ön yargılı tutum ve davranışları olumlu ya da olumsuz yönde etkileyen bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü Dittes’in (1969: 632-633) dediği gibi, dinsel gelenekler

ve bunlardan beslenen dinsel ideolojiler bireylerin zihinsel süreçlerini etkileyerek grup kimliklerini kuvvetlendirebilir. Bu ise ötekine yönelik olumsuz tutumları artıran bir husustur. Bu süreçte Argyle'nin (2000: 193) de vurguladığı üzere dinin temel öğretileri de etkin bir rol oynayabilir. Ancak şu hususu özellikle hatırlatmakta fayda vardır ki, ötekini olumsuz algılama ve ön yargılı bir tavırla dışlamanın tek sorumlusu dinsel sebepler değildir. Esasen bireysel, sosyal, kültürel, ekonomik, siyasal vb. nedenler ötekine yönelik tutumların oluşmasında daha belirleyici bir rol oynamaktadır (Allport, 1966). Mesela Beit-Hallahmi ve Argyle (1997) ön yargılı davranışların nedenlerini açıklarken bazı dinsel grupların şiddet ve saldırganlık içeren eylemleri üzerinde durmaktadır. Biz buna ek olarak söz konusu eylemlerin yanında bu durumun bazı ülkelerin yayılmacı ve sömürgeci politikalarından kaynaklanabileceğini de söyleyebiliriz.

Görüldüğü üzere, din ve dindarlığın, bireyin ötekine yönelik tutumları ile nasıl bir ilişkiye sahip olduğu meselesi tartışmaya açık bir konudur. Dolayısıyla bu hususta elde edilen verilerden hareketle genellemeler yapma hususunda aceleci olmamak gerekir. Zira farklı örneklem grupları üzerinde farklı tekniklerle çalışmaların yapılmasına ihtiyaç vardır. Bu sebeple elde edilen sonuçları söz konusu araştırmanın yöntemi ve seçilen örneklemin kendine has özellikleriyle değerlendirmeye almak bilimsel ve nesnel bir tavır olacaktır. Ayrıca Batı'da yapılan çalışmalarda ortaya çıkan Ortodoks, Katolik ve Protestan, yani genel anlamda Hıristiyan dindarlığı ile ön yargılı ve hoşgörüsüz tavırlar arasındaki pozitif ya da negatif ilişkileri, diğer dinlere özellikle İslamî dindarlığa genelleme hususunda da ihtiyatlı davranmak gerekir.

Kaynakça

- Adorno T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J. & Sanford, L. N. (1950). *The authoritarian personality*. New York: Harper-Row.
- Allport, G. W. & Ross, J. M. (1967). Personal religious orientation and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology* 5, 432-443.
- Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Cambridge: Addison Wesley.
- Allport, G. W. (1960). *Personality and social encounter: Selected essays*. Boston: Beacon Press.
- Allport, G. W. (1966). The religious context of prejudice. *Journal for the Scientific Study of Religion* 5, 447-457.
- Argyle, M. & Beit-Hallahmi, B. (1975). *The social psychology of religion*. London & Boston: Routledge & Kegan Paul.
- Argyle, M. (1965). *Religious behaviour*. London: Roudledge & Kegan Paul.
- Argyle, M. (1999). *Din psikolojisi alanındaki yeni gelişmeler*. (Çev., T. Küçükcan), *Dini Araştırmalar II* (4), 195-208.
- Argyle, M. (2000). *Psychology and religion: An introduction*. London: Routledge.
- Batson, D. C. & Ventis, L. W. (1982). *The religious experience: A social-psychological perspective*. Oxford: Oxford University Presses.
- Beit-Hallahmi, B. & Argyle, M. (1997). *The psychology of religious behavoir, belief and experience*. London & New York: Routledge.
- Beit-Hallahmi, B. (1989). *Prolegomena to the psychological study of religion*. London & Toronto: Associated University Presses.
- Billig, M. (1984). Racisme préjugés et discrimination. In: S. Moscovici (Ed.), *Psychologie Sociale*, (pp. 449-472), Paris: PUF.
- Dittes, J. E. (1969). Psychology of religion. In: G. Lindzey & E. Aronson (Eds.), *The Handbook of Social Psychology* 5, (pp. 602-659), London: Addison-Wesley.
- Giddens, A. (2000). *Sosyoloji*. (Yay. Haz. H. Özel ve C. Güzel). Ankara: Ayraç Yayınları.
- Glock, C. Y. (1998). Dindarlığın boyutları üzerine. (Çev., M. E. Köktaş), Y. Aktay, M. E. Köktaş (Der.), *Din Sosyolojisi içinde* (ss. 252-274), Ankara: Vadi Yayınları.
- Godin, A. (1986). *Psychologie des expériences religieuses: La desir et la réalité*. Paris: Le Centurion.
- Gorsuch, R. L. (1998). Din psikolojisi. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10, 226-248.

- Güldü, Ö. (1998). *Aşırı uçlarda siyasal tutumlara sahip üniversite öğrencilerinin bazı psikolojik değişkenler açısından karşılaştırılması*. Basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Günay, Ü. (1998). *Din sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Gürses, İ. (2001). *Kölelik ve özgürlük arasında din: Üniversite öğrencileri üzerinde sosyal psikolojik bir araştırma*. Bursa: Arasta Yayınları.
- Hökelekli, H. (1993). *Din psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kağırçıbaşı, Ç. (1999). *Yeni insan ve insanlar: Sosyal psikolojiye giriş*. İstanbul: Evrim Yayıncılık.
- Kağırçıbaşı, Ç. (1972). *Sosyal değişimin psikolojik boyutları: İzmir lise öğrencileri üzerinde bir inceleme*. Ankara: Sosyal Bilimler Derneği Yayınları.
- Kağırçıbaşı, Ç. (1973). *Gençlerin tutumları: Kültürler arası bir karşılaştırma*. Ankara: ODTÜ Yayınları.
- Kayıklık, H. (2001). Çeşitli meslek gruplarında dinsel eğilim ile hoşgörüsüzlük arasındaki ilişki. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi I*, 124-135.
- Klineberg, O. (1967). *Psychologie Sociale*. (Traduction de R. Avigdor-Coryell), Paris: PUF.
- Koştaş, M. (1995). *Üniversite gençlerinde dine bakış*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Köktaş, E. (1993). *Türkiye'de dinî hayat: İzmir örneği*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Leyens, J.-P. & Yzerbyt, V. & Schadron, G. (1996). *Stéréotypes et cognition sociale*. (Traduction de: G. Schadron) Sprimont: Mardaga.
- Payette, M. (1970). Religion et préjugé. *Psychologie Française* 15, 263-277.
- Peker, H. (2003). *Din psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Pettigrew, T. F. (1958). Personality and socio-cultural factors in intergroup attitudes: A cross-national comparison. *Journal of Conflict Resoulition* 2, 29-42.
- Rokeach, M. (1960). *The open and closed mind*. New York: Basic Books.
- Rose, A. M. (1951). *L'origine des préjugés*, Paris: UNESCO
- Sakallı, N. (2001). *Sosyal etkiler: Kim kimi nasıl etkiler?* Ankara: İmge Kitabevi.
- Sezen, A. (2002). *Dinin önyargılar üzerindeki çift yönlü etkileri*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Stark, R. & Glock, C. Y. (1969). Dimensions of religious commitment. In: R. Robertson (Ed.), *Sociology of Religion* (pp. 253-261), New York: Penguin.
- Şerif, M. ve Şerif, C. W. (1996). *Sosyal psikolojiye giriş I-II*, (Çev., M. Atakoy, A. Yavuz), İstanbul: Sosyal Yayınları.

- Vergote, A. (1999). *Din inanç ve inançsızlık*. (Çev., V. Uysal), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Wach, J. (1995). *Din sosyolojisi*. (Çev., Ü. Günay), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Watt, W. M. (2002). *Dinlerde hakikat: Sosyolojik ve psikolojik bir yaklaşım*. (Çev. A. V. Taştan, A. Kuşat), İstanbul: İz Yayınları.
- Yaparel, R. (1987). *Yirmi kırk yaş arası kişilerde dinî hayat ile psiko-sosyal uyum arasındaki ilişki üzerine bir araştırma*. Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yapıcı, A. & Albayrak, K. (2002). Ötekini algılama bağlamında dini gruplar arası ilişkiler. *Dini Araştırmalar* 5 (14), 35-59.
- Yapıcı, A. & Zengin, Z. S. (2003). İlahiyat fakültesi öğrencilerinin dinin etkisini hissetme düzeyleriyle psiko-sosyal uyumları arasındaki ilişki. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2), 65-127.
- Yapıcı, A. & Kayıklık, H. (2005). Dinsel eğilimler ön yargı ve hoşgörüsüzlük arasındaki ilişkiler üzerine psikolojik bir araştırma. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14 (1), 143-426.
- Yapıcı, A. (2002). Dinî yaşayışın farklı görüntüleri ve dogmatik dindarlık. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2), 75-117.
- Yapıcı, A. (2004). *Din-kimlik ve ön yargı: Biz ve onlar*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Yzerbyt, V. & Schadrin, G. (1996). *Connaitre et juger autrui*. Grenoble: Presses Universitaires de Grenoble.